

Jan Makarovič

AVANTURA SVETA

Ljubljana 2013

Jan Makarovič

Avantura sveta

Knjižna zbirka Humanistika in naravoslovje

Urednik zbirke: Iztok Simoniti

Uredniški odbor: Frane Adam, Drago Kos, Gregor Tomc, Franc Mali,
Tine Hribar, Marko Uršič, Dušan Plut, Igor Jerman

Založnik in izdajatelj: Fakulteta za družbene vede

Za založbo: Hermina Krajnc

Ljubljana 2013

Copyright © FDV, 2013

Recenzenti: Marko Uršič, Gregor Tomc, Vlado Sruk

Na avtorjevo zahtevo lektura ni upoštevana.

Naslovnica: Darinka Knapič po idejni zasnovi Jureta Kocbeka

Prelom: Zavod Kumbum

Tisk: Littera Picta d. o. o.

Knjiga se tiska kot sproti tisk.

Izid knjige je podprla Agencija za raziskovanje Republike Slovenije.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

130.33

MAKAROVIČ, Jan

Avantura sveta / Jan Makarovič. - Ljubljana : Fakulteta za
družbene vede, 2013. - (Knjižna zbirka Humanistika in naravoslovje)

ISBN 978-961-235-660-6

270743296

SPOMINU MATERE MOJIH OTROK

Kazalo

Zakaj je bilo to knjigo treba napisati	7
Prolog: dvojna dvojnost sveta	63
I. PROSTOR IN SNOV	85
Dva obraza prostora	87
Iskanja antike	90
Odkritja moderne	146
II. STRUKTURE IN SISTEMI.....	237
Od neživega k živemu	239
Od rastline k živali	269
Od živali k človeku.....	289
Znova Platonija.....	320
III. SUBJEKT IN OBJEKT	329
Objektivnost	331
Subjektivnost	343
Transsubjektivnost	441

IV. ENERGIJA IN ČAS	485
Dva obraza časa.....	487
Čas kot proces.....	499
Čas kot razvoj	527
Čas kot dimenzija prostora.....	574
Preko prostora in časa.....	598
Literatura	611
Avantura sveta – povzetek.....	625
Priloga A: Misleci antike.....	636
Priloga B: Misleci moderne	637
Imensko in stvarno kazalo	639
Podroben pregled vsebine	657
Seznam skic	660

Zakaj je bilo to knjigo treba napisati

a) Kje smo skrenili?

*Svet je iz tira: o prekletstvo in sram,
da jaz sem rojen, da ga uravnam!*
SHAKESPEARE, Hamlet

Čas, v katerem živimo, je čudovit – in hkrati usoden. Materialno in duhovno bogastvo človeštva ni bilo še nikoli tolikšno kot danes – ne le absolutno, temveč tudi relativno, glede na število ljudi. Človeštvo ni bilo še nikoli tako številno kot danes, pa se povprečni delež družbenega bogastva, ki pride na posameznika, vseeno neprestano povečuje. Povprečna stopnja pismenosti in povprečna stopnja izobraženosti ni bila še nikoli tako visoka kot danes. Še nikoli ni bilo med nami toliko vrhunskih umetnikov, znanstvenikov, inženirjev in gospodarstvenikov. Tudi povprečna dostopnost naravnih in kulturnih bogastev, naravnih lepot in človeških stvaritev ni bila še nikoli tako velika. Še nikoli nismo vedeli toliko o zgodovini človeštva, zgodovini našega planeta, zgodovini vesolja. Notranja zgradba žive celice, notranja zgradba atoma nam je enako dostopna kot širjave vesolja. Še nikoli ni izhajalo toliko knjig, leposlovnih in znanstvenih. Prek elektronskih medijev so ti dostopne lepote in skrivnosti sveta kar v lastnem domu. Če pa si želiš vse to tudi videti, otipati tudi v »realnosti« – no, tudi turizem ni bil razpreden po vsej zemeljski obli še nikoli tako na široko kot danes.

Ali pa bi raje ostal doma – v tej mali, pa vendar tako lepi deželici, kjer živi ta tvoj neznatni, pa vendar tako žilavi narodič! Ampak tukaj seveda ne mislim tistega karantanskega panterja, tiste ostudne, naščeperjene pošasti z morilskimi kremplji, na katero so nekateri tako zelo ponosni. Ne: jaz sem ponosen ravno na to, da Slovenci v svoji zgodovini *nismo* imeli nikakršnih panterjev in podobnih zveri. Da se nismo uveljavljali s pobijanjem nedolžnih, s podjarmljanjem šibkih in spreobračanjem nevernikov v svojo edinozveličavno vero, kakor naši mogočni, samopašni in domišljavi sosedje, ki so nekoč strahovali vso Evropo. Samopašnosti nismo dovolili niti našim lastnim vladarjem. V obredu ustoličevanja karantanskih knezov na Gosposvetskem polju, ki se je ohranil kljub vsemu celo tisočletje, naj bi po pričevanju Eneja Silvija Piccolominiya izročil vladarju oblast v imenu ljudstva *kmet*, sedeč na knežjem kamnu, in ga opomnil na njegove dolžnosti z »lahno zaušnico« (*levi alapa*). Toda to se je dogajalo seveda šele tisoč let pozneje. V prvotnem obredu ustoličevanja, v svobodni Karantaniji, je bila po mojem trdnem prepričanju tista »lahna zaušnica« kar krepka klofuta, ki si jo je knez zapomnil za vse življenje. Da boš vedel! Da se boš vselej spomnil, da nisi knez že kar po rojstvu ali po božji milosti, temveč po volji ljudstva! Da nisi njegov gospodar, temveč služabnik! In da ti lahko zato oblast tudi odrečemo, če se ne boš izkazal vrednega našega zaupanja!

No, pozneje se je seveda zgodilo prav to. Karantanski knezi so se izkazali nevredne zaupanja svojega ljudstva in se prodali tujcu. Ta pa je ravnal z njimi tako, kakor pač ravnaš z izdajalcem. Najprej ga lepo izrabiš, nato pa odsloviš. Kakor je zapisal Prešeren v *Krstu pri Savici*: tujec, parski Tesel, pošlje najprej svojega karantanskega Pepčka Valjhuna v bratomorni boj, nato pa v deželi zagospodari kar sam. Toda po tisoč letih sledi upor Matije Gubca in Primoža Trubarja – dvojni upor telesa in duha. Oba sta sicer surovo zatrta; toda Trubarju in Gubcu sledita Prešeren in Cankar. Pa ne samo to. *Kulturnemu* prebujenju slovenstva sledijo v dvajsetem stoletju tri faze *politične* osamosvojitve: osvoboditev izpod jarma habsburške ječe narodov leta 1918, osvoboditev izpod nacistične okupacije leta 1945 in osvoboditev izpod srbske hegemonije leta 1991. V letih druge svetovne vojne je sicer malo manjkalo, da

se ni ponovila Valjhunova zgodba, vendar je narod končno vendarle zmagal. Tako Slovenci na tem nesrečnem križišču Evrope neprestano omahujemo, blodimo in se uklanjamo – pa vendar tudi zmagujemo in ostajamo v nekaterih pogledih neverjetno zvesti samim sebi. Značilno je že naše ime. Že naši davni predniki so se imenovali *Slověne*, kot beremo v starocerkvenoslovanskih spisih – in to svojo *prvotno* oznako smo obržali skoraj nespremenjeno do danes. V teku stoletij smo se iz Slověnov sicer preimenovali v »Slovence«, toda kot posrečeno opozarja Igor Grdina, so Slovenke še vedno ostale *Slovenke* (Grdina 2011: 67). Nasprotno pa so naši nekdanji gospodarji in zatiralci – Franki, Avari in Langobardi – že zdavnaj izginili. Po Frankih se sicer imenuje današnja Francija, po Langobardih Lombardija, toda Frankov in Langobardov že zdavnaj ni več. Mi pa smo tukaj še zmerom, celo z lastno nacionalno državo. Še več: malo više na severu, onkraj Avstrije in Madžarske, se je dvignil iz velikega slovanskega morja skoraj istočasno še neki drug narod s samostojno nacionalno državo – in ta država se imenuje, če tega morda še niste vedeli, v njegovem lastnem jeziku *Slovensko!* Kako starodavni smo že – in hkrati tako mladi!

Sicer pa pri tem sploh ne gre za osamljen pojav. Še ob koncu 19. stoletja so obvladovali vso vzhodno Evropo samo štirje veliki imperiji – nemški hohenzollerski, avstrijski habsburški, rusko carstvo in turški sultanat – danes pa leži na tem območju kar 20 samostojnih nacionalnih držav. Pa to še zdaleč ni vse. Organizacija združenih narodov šteje dandanes kar 193 samostojnih članic, samostojnih nacionalnih držav. In se vse te države vrh tega tudi povezujejo, sodelujejo med seboj na najrazličnejše načine. Človek namreč ni iznašel le umetnosti *ustvarjanja* družbenega bogastva, temveč tudi umetnost njegovega *pretakanja* – na eni strani s pomočjo sredstev prometa in komunikacij, na drugi s pomočjo trga.

Po pravici lahko torej danes govorimo o *globalizaciji* – in to kar dvojni. Na eni strani gre za vse širše in vse tesnejše povezovanje *človeštva*, na drugi pa za vse širšo in globljo povezanost človeka z *naravo*, ki jo človek bolj in bolj spoznava in obvladuje. Še več, svoje tipalke

izteza vse dalje tudi v širine veselja. Vsaj od druge polovice 20. stoletja dalje lahko zato govorimo ne več samo o zemeljski ali *planetarni*, temveč že kar o *kozmični* globalizaciji. Pa vendar. Ta svet bajnega bogastva, materialnega in duhovnega, je *hkrati* svet obupne revščine, tako materialne kot tudi duhovne. In prepad med revnimi in bogatimi kontinenti, deželami in posamezniki se vrh tega še povečuje. »Leta 1960 so znašale razlike med dohodki petine najbolj revnih in petine najbolj bogatih 1:30, leta 1990 1:60, danes pa znašajo že več kot 1:80. Več kot milijarda prebivalcev živi z manj kot dolarjem na dan, torej v neznosnih razmerah absolutne revščine in lakote, skupaj pa 2,7 milijarde z manj kot dvema dolarjema na dan. Več ko tretjina človeštva si deli enako bogastvo kot 50.000 najbogatejših ljudi« (Plut 2013: 10). Tako velikanskih premoženjskih razlik pa si seveda ni mogoče pojasniti samo z razlikami v sposobnostih, prizadevnosti in naravnih danostih, ki jih sicer ni mogoče zanikati – temveč predvsem z brezobzirnim *izkoriščanjem* revnih s strani bogatih. Spričo ogromnosti bogastva, s katerim danes razpolaga človeštvo, pa to že ni več samo *problem*, temveč *škandal*.

Pa ne samo to. Naš čas, ki se tako odlikuje po svoji sposobnosti *ustvarjanja* bogastva, izstopa tudi po svoji sposobnosti *uničevanja* človeških življenj in narave. Prav doba globalizacije nas je osrečila z dvema *svetovnima* vojnama – *edinima* svetovnima vojnama v vsej zgodovini človeštva – uničevanje narave pa je dandanes že tolikšno in napreduje tako hitro, da ogroža že sam obstoj človeške vrste. Uničevanje je tudi v tem pogledu ne samo globalno, temveč *planetarno*. Toda kako je mogoče, da ravna ta sicer tako pametni človek hkrati tako neumno in celogubno? Kje smo pravzaprav skrenili?

* * *

Če želimo pojasniti *bedo* sodobnih družb, moramo najprej razumeti izvor njihovega *bogastva*. Po mnenju Adama Smitha, avtorja znamenite razprave o »bogastvu narodov« in očeta politične ekonomije, to bogastvo ni odvisno samo od naravnih dobrin in človekovega naprežanja

ter iznajdljivosti, temveč predvsem od *delitve dela* in *menjave* njegovih produktov. Treba je namreč priznati, da se naše sposobnosti ne ujemajo vedno in nujno z našimi potrebami. Zato lahko nekdo proizvede več kot potrebuje – nekdo drug pa potrebuje več kot je sam sposoben proizvesti. Kmet lahko pridela več hrane kot je pospravi sam, vendar potrebuje kovača, ki mu skuje plug. Za kar najširše medsebojno usklajanje potreb in sposobnosti mora torej poskrbeti trg, ki je nemara največji in najpopolnejši *računalnik*, kar jih je kdaj iznašel človek. Omogoča nam, da se produkti samodejno pretakajo tja, kjer so najbolj potrebni, in proizvajajo tam, kjer je proizvodnja najlažja in najhitrejša. Omogoča nam sodelovanje milijonov in milijonov ljudi, ki se med seboj sploh ne poznajo – se pa zato sporazumevajo s posredovanjem svojih *izdelkov*, ki lahko premerijo hribe in doline, puščave in oceane ter se končno srečajo na trgu. Toda trg zmore še več. Ne omogoča nam samo usklajevanja potreb in sposobnosti, ki se nahajajo na različnih točkah v *prostoru*, temveč tudi usklajanje tistih, ki nastopajo v različnih trenutkih v *času*. Če prejmem od tebe neko blago, ki ga sicer potrebujem, vendar v danem trenutku nimam možnosti, da bi ti v zameno ponudil neko drugo, ti namreč lahko izročim *potrdilo*, da sem tisto blago prejel – kar je hkrati moja *obveza*, da ti ga bom povrnil z ustrežno količino svojega, ko ga bom pač dobil ali proizvedel. Iz takih potrdil se polagoma razvije *denar*. Latinska beseda za denar, *moneta*, izhaja namreč iz glagola *monere*, kar pomeni »opomniti«. Denar je pač opomin, da sem ti nekaj *dolžan* in ti moram po preteku nekega časa povrniti dolg. »Čas je denar«. S pomočjo *naturalne* menjave človek obvlada *prostor*; s pomočjo *monetarne* menjave obvlada *čas*.

Denar ima sicer sprva v menjavi samo pomožno, posredniško funkcijo. Čim bolj pa se množe v ekonomiji *spremembe*, tem pomembnejšo vlogo dobiva – dokler se končno ne prelevi iz služabnika menjave v njenega gospodarja. Njegov lastnik dobi prednost pred lastnikom blaga in lahko končno sploh opusti menjavo blaga s posredovanjem denarja – ter se loti nasprotno menjave *denarja* s posredovanjem blaga. Menjavo tipa B-D-B, kot pravi temu Marx, zamenja menjava tipa D-B-D. Denar postane cilj, blago golo sredstvo. S tem pa se spremeni v menjavi

tudi odnos med kvaliteto in kvantiteto. Menjavo blaga neke določene *kvalitete*, ki se zamenja za blago neke *drugačne* kvalitete, spodrine menjava neke določene *količine* denarja za neko *večjo* količino denarja.

Toda kako uspe lastniku denarja ta čarovnija? Menjava namreč predpostavlja obstoj *enakopravnih* partnerjev. Jaz želim pri menjavi iztržiti seveda neko korist, toda enako želiš tudi ti. Ponudim ti blago A v zameno za blago B, ti pa meni blago B v zameno za blago A. Ker pa jaz potrebujem predvsem blago B, ti pa blago A, se sporazumeva brez posebnih težav. Prav zato, ker gre tukaj za *različne* vrste blaga in različne potrebe, je menjava lahko kvalitativno različna, vendar količinsko enaka. Enako za enako! Sedaj pa se pojavi lastnik denarja in pričakuje od mene neko *večjo* količino od tiste, ki jo je sam prispeval. *No business!* Tukaj pa nastopi čarovnija. Jaz namreč potrebujem neko količino denarja *sedaj*, vrnil pa mu jo bom lahko šele *pozneje*. Zato pričakuje od mene *obresti*. Iz njegove *časovne* prednosti izhaja z *železno* nujnostjo *količinska*. Prvotno je denar samo *premoščal* časovne zaostanke v procesu menjave, sedaj pa njegov lastnik to njegovo funkcijo spretno izkoristi ter zajaha čas sam. Enako neizprosno in nezadržno kot teče čas, naraščajo namreč tudi obresti. Denar se sprevrže v *kapital*, v *posebno* vrsto denarja, ki se posoja in prinaša obresti. Ko postane denar kapital in ko v tej funkciji obvladuje celotno ekonomijo, pa dobimo *kapitalizem*. Kapitalizem ni isto kot »tržno gospodarstvo«, kot nekateri mislijo – temveč neka čisto *določena* oblika tržnega gospodarstva. Po D. C. Martinu je kapitalizem pravzaprav »debitizem« (Martin 1990: 59). Ne temelji namreč na goli menjavi, temveč na *posojanju* denarja in odplačevanju *dolgov*.

Denar nastopa kot kapital sicer že v predindustrijskih, poljedelskih ekonomijah. Kmet je namreč tukaj izpostavljen stalnim tveganjem, ujмам, slabim letinam, lakoti. Njegovo stisko pa brž izrabi *oderuh* in mu prijazno ponudi pomoč – seveda za obresti. Teh pa kmet običajno seveda ne more plačati, zato jih nadomesti s tistim, kar sploh še ima – s svojo družino, s svojim telesom, s svojo zemljo. Najprej romajo v sužnost pri oderuhu njegova žena in otroci, nato se oderuh polasti njegove zemlje, končno pa roma v sužnost še on sam. Tega pa si seveda nisem izmislil ali odkril šele

jaz, temveč je vse skupaj lepo in nazorno prikazano že v Svetem pismu, v *Genezi* in *Nehemijevi knjigi* (Genezis 47: 13–26; Nehemija 5: 1–11).

Seveda pa oderuh ne zaslužuje ljudi vedno kar neposredno, temveč se pri tem praviloma poslužuje države, vojske in klera. Oderuh bi brez države sploh ne mogel postati oderuh; prav država namreč štiti njegovo pravično pridobljeno oderuško lastnino, da je kmetje ne bi preprosto razgrabili. Seveda pa država tega ne počne zastonj, saj ima od oderuha tudi koristi. V starem Rimu financirajo na primer bojne pohode, po katerih vlačijo legije iz »barbarskih« dežel množice sužnjev, na katerih sloni rimska ekonomija, prav *publikani*, posojevalci ter izterjevalci denarja, te pijavke antičnega sveta, ki jih poznamo tudi iz evangelijev kot »grešnike in cestinarje« (prim. Badian 1997).

Vendar je denar za našega oderuha večinoma še vedno samo sredstvo, ne pa končni cilj. Običajno se namreč z zaslužnjem svojega bližnjega in prilastitvijo njegove zemlje kar zadovolji, opusti oderuštvo in bogati zanaprej kot veleposestnik, grof ali cesarski uradnik v svoji graščini ali palači, s posrednim ali neposrednim izkoriščanjem tlačanov ali sužnjev. Denar se mu preprosto preobrazi v predmet užitka, zapravljanja in reprezentiranja. Kot *trajen* vir vedno *novega* denarja se lahko uveljavi denar šele tedaj, ko nastopi v formuli D-B-D sprememba v srednjem členu B – se pravi tedaj, ko se dolžnik usposobi za *trajno* vračanje obresti. V srednjem členu B mora nastopiti neki nov, samostojen vir bogatenja, tako da sedaj nimamo več opravka s preprosto formulo D-B-D, temveč jo zamenja formula D-B-D', kjer pomeni D' neko novo, *večjo* količino denarja. To sposobnost pridobi srednji člen B v teku svetovne zgodovine predvsem na dvoje načinov: s *kolonizacijo* ter *industrializacijo*. Ta *zgodovinski* premik pa je obenem tudi *geografski*: sedaj postane namreč center svetovne ekonomije *Evropa*.

To pa je nov paradoks, nova čarovnija. Evropa je bila namreč še pred nekaj stoletji ekonomsko obupno zaostala, zlasti če jo primerjamo s Kitajsko (prim. Ferguson 2012: 4), in prav zato odvisna od bogatih vzhodnih trgov. S turškimi osvajanji, še posebej pa po padcu Konstantinopla, tiste

čase največjega evropskega mesta, pa se ji ti trgi zapro. Ne gre namreč pozabiti, da pomeni turški imperij, ta izrazito parazitska in militaristična tvorba, hkrati zaton islamskega Bližnjega vzhoda, kot je opozoril v svojih *Perzijskih pismih* že Montesquieu (pismo XIX). Vendar je Evropa prav zato prisiljena iskati *nova tržišča* v preoceanjskih deželah – s tem pa se bistveno preobrazi tudi značaj evropske ekonomije. Kot ugotavlja Marx že na prvih straneh *Komunističnega manifesta*, se kapitalizem ne začne niti z izkoriščanjem delavca, niti s francosko revolucijo, temveč s Kolumbovim *odkritjem Amerike*. Španski, portugalski, francoski, holandski in angleški pustolovci se odpravljajo odkrivat nove celine, da bi odplačali svoje dolgove, ter najemajo pri tem posojila na oderuške obresti. Ta pa se tokrat, drugače kot v predkolonialnem obdobju, pogosto tudi *izplačajo*, kajti iz kolonij pritekajo v Evropo bajna bogastva – čeprav seveda na račun neusmiljenega izžemanja peonov in sužnjev ter surovega ropanja narave. Evropske kolonije na drugi strani Atlantika, na ozemlju obeh Amerik, se sčasoma politično sicer osamosvojijo, vendar zato še ne prenehajo živeti od kolonialnega izkoriščanja. Ameriška *Deklaracija o neodvisnosti* sicer slovesno razglašča, da so vsi ljudje rojeni enaki, vendar previdno zamolči, da velja enakost samo za *bele* ljudi, ne pa tudi za črne in rdeče ali celo rumene. Bogastvo tako nezadržno narašča, ugodno pa se odplačujejo tudi obresti – na veliko veselje oderuhov, ki se jim ni treba lastnoročno ubadati z nadziranjem sužnjev in tlačanov. Denar ti sedaj lepo leži v bančnem sefu in čeprav se z njim ne dogaja nič materialnega, se njegova vrednost konstantno *zvišuje*, ne da bi bilo lastniku treba migniti s prstom. Treba ga je samo posojati naprej – in bogateti naprej.

Vendar to žal ne more trajati večno. Kapital je namreč nenasiten, zah-teva nove in nove obresti – teh pa z golim ropanjem narave in človeške delovne sile ni več mogoče izplačati, pa najsi bo še tako brezobzirno. Oderuški, roparsko-parazitski *finančni* kapital se mora zato dopolniti s *produktivnim* kapitalom. Kot prejemnik posojila nastopi sedaj namesto surovega konkvistadorja *podjetnik*, ki racionalizira proizvodnjo, tako da dobi kljub enaki porabi časa in denarja večjo količino produktov. Sprva se zadovolji samo z boljšo organizacijo dela, z razdrobitvijo delovnih operacij, o kateri tako navdušeno poroča že Adam Smith, nato

pa postane nosilec *industrijske revolucije*. Preprosto delovno orodje se nadomesti s strojem, nato pa se učinkovitost strojev samih bolj in bolj povečuje. Podjetnik, nosilec produktivnega kapitala, nastopa pri tem kot dolžnik bankirja, nosilca finančnega kapitala, bankir pa kot njegov upnik. Toda za plačilo dolga mu stroj še ne zadostuje, saj sam od sebe ne producira ničesar. Zato potrebuje novega prejemnika posojila, novega dolžnika, ki mu bo dolg vračal z obrestmi – to pa je seveda *mezdni delavec*. Podjetnik namreč delavcu v obliki mezde *posodi* določeno vsoto denarja ter pričakuje, da mu jo bo vrnil z obrestmi, v obliki delovnega prispevka. V odnosu do bankirja nastopa podjetnik kot dolžnik, v odnosu do delavca kot upnik. Med bankirjem, podjetnikom in delavcem – kot lastniki finančnega kapitala, produktivnega kapitala in delovne sile – poteka proces *menjave*, ki pa je, česar ne gre pozabiti, hkrati proces *produkcije*. Glede na menjalno-produktivno *dvojnost* tega procesa pa se pri tem progresivno spreminja tudi razmerje med menjalno in uporabno vrednostjo. V bankirjevem bančnem trezorju namreč denar nima nikakršne uporabne vrednosti, temveč samo menjalno. Z nakupom stroja se del te menjalne vrednosti potroši ter preobrazi v uporabno. Še bolj se zmanjša njegova količina v naslednji fazi, ko se uporabi za mezde. Sledi *delovni proces*, v katerem delavec mobilizira stroj ter usmerja njegovo delovanje. Toda stroj potrebuje za svoje delovanje seveda ustežno zemljišče, kjer stoji proizvodni obrat, surovine in vire energije, ki jih dobimo od *narave*. Tukaj pa se proces menjave neha, kajti narava seveda ni niti lastnik niti trgovski partner. Zato v tem procesu ne prejema ničesar, temveč lahko samo daje, in to zastonj. Ne prejme niti posojila od bankirja, niti cene za nakup stroja, niti mezde. Zato je v zadnji instanci lahko samo predmet gole prisvojitve ali ropa. Priznati je treba sicer, da ima lahko zemlja, skupaj s svojimi vodnimi in rudnimi bogastvi, že nekega lastnika in da mora zato industrijski kapitalist od tega lastnika zemljišče za proizvodnjo odkupiti ali pa zanj plačevati rento. Vendar je moral tudi tisti lastnik zemljišče nekako pridobiti od nekega drugega lastnika, ta spet od nekega drugega in tako dalje – dokler ne pridemo končno do *prvega* lastnika, ki si je tisto zemljišče preprosto *prilastil*, ne da bi koga kaj vprašal. »Prvi, ki je ogradil neko zemljišče in si drznil reči: *To je moje*, ter našel ljudi, dovolj

preproste, da so mu to verjeli, je bil resnični utemeljitelj civilne družbe. Koliko zločinov, koliko vojn, koliko mučenja, koliko bede in groze bi prihranil človeškemu rodu tisti, ki bi takrat izruval mejne kole, zasul jarrek in zaklical svojim soljudem: 'Pazite, ne verjemite temu prevarantu; izgubljeni ste, če pozabite, da pripadajo sadovi vsem, zemlja pa nikomur!'« je zapisal že Rousseau v svoji *Razpravi o izvoru neenakosti med ljudmi* (Rousseau 1954: 108). Farmaceutvska industrija, ki bi morala vendar delovati v blagor človeštva, si dandanes v hlepenju po profitu neredko lasti, kot opozarja Jeremy Rifkin v *Stoletju biotehnologije*, celo genetske strukture, ki jih je narava gradila milijarde let (Rifkin 2001). Tudi kapitalistična proizvodnja sloni torej v zadnji instanci na *ropu* – le da tukaj ne gre več za ropanje ljudi, kakor v sužnjelastništvu in fevdalizmu, temveč za ropanje *narave*. Narava to ropanje sprva mirno trpi – ker pa je kapitalistični pohlep nenasiten in ne pozna nobenih meja, se nam sčasoma strahotno maščuje, kot kaže sodobna ekološka kriza.

Če smo torej v prvi fazi kapitalističnega menjalno-produkcijskega procesa srečali denar, ki ima samo *menjalno* vrednost in nobene uporabne, se srečamo sedaj z naravo, ki ima samo *uporabno* vrednost in nobene menjalne. V menjalno-produkcijski verigi, ki jo tvorijo zaporedni členi *bankir*→*podjetnik*→*delavec*→*narava*, torej količina menjalne vrednosti torej stalno upada, količina uporabne pa narašča. Nakar se ta uporabna vrednost, ki je bila dotlej »uporabna« samo znotraj produkcije, realizira, izkristalizira v *produktu*, ki naj bi zadovoljil neko človeško *potrebo*. V blagor človeštva.

Ampak! V ozadju vsega tega namreč še vedno preži bankir, ki čaka na vračilo posojenega denarja in svoje »zaslužene« obresti. Lastnik produktivnega kapitala mu mora vse to lepo plačati, obenem pa seveda skrbeti tudi na svojo lastno korist. Zato mora od prejete vsote najprej odšteti stroške, ki jih je imel za nakup stroja in izplačilo mezd, ter svoj lastni dobiček. To pa je mogoče šele potem, ko se produkt dovolj ugodno *proda*. Uporabna vrednost proizvoda se mora znova preobraziti v menjalno vrednost denarja, da bi podjetnik lahko vrnil bankirju neko *večjo* vrednost od tiste, ki jo je prejel od njega. Celotni *realni* proces večanja

uporabne vrednosti je torej končno v službi večanja *virtualne* vrednosti denarja. Ta pa seveda izhaja iz premoženjske *neenakosti* ter jo vrh tega še sistematično, progresivno pogloblja. Kapitalizem ne bi mogel nastati brez neke *začetne* neenakosti, ki se je vzpostavila – kako bi se tudi drugače? – s prilasčanjem, krajo, ropanjem, pobijanjem, podjarmljanjem in zaslužnjevanjem. Nato pa to neenakost nezadržno *pogloblja*, podobno kot reka, ki dolbe svojo strugo. Videli smo namreč, da dobi vsak naslednji člen v menjalno-produkcijski verigi *manj*, v zameno pa mora vrniti *več* kot prejme. Apologeti obstoječega družbenega reda nas radi prepričujejo, da položaja revnih ne bi mogli bistveno izboljšati, tudi če bi jim razdali vse bogastvo bogatih – kajti bogatih je pač malo, revnih pa mnogo. Če pomislimo, da razpolaga dandanes približno desetina človeštva s polovico vsega svetovnega bogastva, je ta izgovor sicer malce kilav; sicer pa v resnici sploh ne gre za to. Ne gre za golo *dejstvo* družbene neenakosti, temveč za mehanizem stalnega *poglobljanja* neenakosti, ki je vgrajen v kapitalistični ekonomski sistem.

Poglobljanje neenakosti pa ne poteka samo v času, temveč se nezadržno širi tudi v prostoru. Prav zaradi svoje funkcionalnosti, zaradi svoje ekonomske uspešnosti namreč kapitalizem sistematično *bríše* vse druge ekonomske sisteme. Kdor se ne prilagodi, ne vzdrži konkurence in pač propade. Zato ne zajame samo odnosov med posamezniki in posameznimi organizacijami, temveč tudi celotne države, mednarodne odnose in končno ves svet. Kapitalistični sistem je *prvi svetovni sistem* v zgodovini človeštva. Videli smo že, da se začne z velikimi geografskimi odkritji in kolonialnimi osvajanji – tem pa sledi za petami industrijska revolucija. Velika Britanija, središče največjega kolonialnega imperija sveta, je obenem zibelka industrijske revolucije. Politična podreditev prekomorskih dežel vzpostavi ekonomsko neenakost med centrom in periferijo – nato pa omogoča industrija v centru črpanje naravnih bogastev in izkoriščanje cenene delovne sile na periferiji ter tako napaja nenasitni finančni kapital, kot začetek in konec celotne menjalno-produkcijske verige. Tako ima v svetovnih financah še v času med obema svetovnjima vojnoma, ko je Velika Britanija že zdavnaj izgubila prvo mesto med industrijskimi velesilami sveta, vodilno vlogo še vedno prav

londonski *City*, predvsem zaradi pomena, ki ga ima v mednarodni trgovini funt šterling (Ingham 1984). Dejstvo, da gre pri tem predvsem za transakcije s tujim, ne pa z britanskim družbenim bogastvom, pri tem niti ni tako zelo pomembno. Mešetarstvo je namreč v sodobni ekonomiji donosnejše, pa tudi udobnejše kot produkcija. Svoboden pretok kapitala, blaga in storitev, kot temelj ekonomskega napredka? Že že; vendar ne pozabite, da drve finance po vsej zemeljski obli s svetlobno hitrostjo, gnane s pritiskom na gumb, medtem ko se industrija seli mnogo počasneje, delovna sila še počasneje, naravna bogastva pa tiče v zemlji ter jih je treba najprej izkopati iz nje. Finančne centrale v New Yorku, Londonu in Tokiu obvladujejo zato dandanes vse svetovno gospodarstvo, celotna *virtualna* vrednost svetovnih financ pa nekajkrat presega *realno*, uporabno vrednost vsega svetovnega družbenega bogastva. V sodobnih ekonomijah se čedalje bolj uveljavlja »casino kapitalizem«, ki ne gradi več na delu, znoju ter ustvarjalnosti, temveč na finančnih špekulacijah, čarovnijah in sleparijah. Tudi za evropsko in svetovno ekonomsko krizo, v kateri živimo že vrsto let, smo lahko hvaležni predvsem tovrstnim finančnim čarovnijam na Wall Streetu. »Potreba po denarju je zatorej resnična, od nacionalne ekonomije proizvedena potreba in edina potreba, ki jo le-ta producira« (Marx-Engels I: 346). Zadovoljevanje *realnih* človeških potreb nadomešča kapitalizem s česčenjem denarja – kot *virtualnega*, namišljenega, vendar zato nič manj mogočnega boga.

* * *

Toda videli smo, da je pohod kapitalizma nezadržan. Kdor ni sposoben konkurence, propade. Na prelomu med 19. in 20. stoletjem začno zato konkurirati svetovnim kolonialnim imperijem Španije in Portugalske, Francije, Anglije in Holandije nove industrijske sile, takoimenovani »zgodnji zamudniki« – predvsem Nemčija, Italija in Japonska. Nemčija razglasi za svoj *Lebensraum* – se pravi zastonjski vir naravnih bogastev in cenene delovne sile – predvsem slovanski Vzhod, Avstrijo privlači Balkan in drugi ostanki razpadajočega turškega imperija, Italijo prav tako Balkan in še posebej Afrika, Japonsko Kitajska ter Oceanija.

Vendar je zadovoljitev teritorialnih apetitov tokrat dokaj težavnejša kot v klasični dobi kolonialnih imperijev, kajti treba je računati z že uveljavljenimi kolonialno-industrijskimi velesilami. Zato razvijajo ti naši zamudniki predvsem vojno industrijo ter sprožijo v prvi polovici 20. stoletja kar dve svetovni vojni. Prvi sprožilec obeh je avstrijska aneksija Bosne in Hercegovine, ki izzove strele v Sarajevu. S tem pa se začne odvijati usodni proces, ki traja s kratkimi prekinitvami vse do končnega poraza agresorjev leta 1945.

Vendar strelji v Sarajevu niso samo znanilci obeh svetovnih vojn, s katerima se nadaljuje ekspanzija kolonialno-industrijskih velesil. So tudi znanilci nacionalno-socialnega *upora* proti tej ekspanziji – s čimer stopi svetovni kapitalizem v povsem novo razvojno fazo. Vse dotlej so bile namreč glavne nosilke ekonomskega, političnega in kulturnega napredka kolonialno-industrijske *velesile* na obeh straneh Atlantika. Sedaj pa stopijo na oder svetovne zgodovine nasprotno *ponižani in razžaljeni* – zatirani *narodi* v njihovih kolonijah in polkolonijah ter zatirani *razredi* v središčih njihovih kolonij. Opraviti imamo torej z dvema vidikoma enega in istega upora – *nacionalnim* in *socialnim*. Pri prvem gre za upor proti neki *določeni*, posamezni velesili – pri drugi za upor proti velesilam *nasploh*. Tukaj torej ne gre več samo za take ali drugačne spremembe *znotraj* kapitalizma, temveč za *načelni* upor proti kapitalizmu kot takemu.

Tistim strelom v Sarajevu sledijo namreč že tri leta pozneje strelji s križarke Avrore, zasidrane v petrograjskem pristanišču, kot uvod v *oktobrsko revolucijo*. Oktobrska revolucija je seveda *socialna*, vendar hkrati tudi antikolonialna, *nacionalna* revolucija. Razvoj zahodnega kapitalizma, ki odteguje prebivalstvo z zemlje ter ga zaposluje v tovarnah, bi bil namreč nemogoč brez uvoza cenenega ukrajinskega žita. Rusija je v 19. stoletju žitnica Evrope – pa ne le zaradi svojega *černozjoma*, temveč predvsem zaradi brezobzirnosti svojih pomješčikov, ki izžemajo nesrečne mušike do zadnje kaplje znoja. Sedaj pa revolucija osvobodi Rusijo izpod jarma pomješčikov in jarma zahodnega kapitalizma, Rusija preneha biti vir zahodnega bogatenja! Nezaslišano. To nam pojasni

tudi vse tisto besnilo, s katerim se vržejo tedaj zahodni intervencionisti na to nesrečno, ekonomsko zaostalo in vrh tega še od vojne opustošeno deželo ter podpihujejo krvavo državljansko vojno. Oktobrska revolucija sama je sicer povsem *nekrvava*, ker armada režimu preprosto odreče pokorščino; tem bolj krvava pa je državljanska vojna, ki jo podpihujejo zahodne velesile in pri tem pravičniško zavijajo oči nad boljševističnim terorjem (Deutscher 1960: 166; Sukhanov 1984: 627ss.; Wilde 1969: 113).

Oktobrska revolucija se zato seveda izrodila. Pa ne samo zato. Treba je namreč upoštevati, da je kapitalizem *svetovni* sistem in ga je potemtakem mogoče prevladati edinole s svetovno revolucijo, ne pa z revolucijo v eni sami deželi – kaj šele v tako zaostali deželi, kakršna je bila Rusija. Vseeno pa je treba priznati *radikalnost* oktobrskega preobrata – ki je bil seveda najprej preobrat v človeških glavah in šele nato tudi v politiki in ekonomiji.

* * *

Oktobrska revolucija izhaja namreč iz Marxa. Glede na svojo vlogo v svetovni zgodovini je Marx, pa naj zveni to še tako obrabljeno, nedvomno eden najpomembnejših mislecev moderne dobe. Vse 20. stoletje je predvsem stoletje marksizma in komunizma. V enem samem stoletju je marksizem zajel pol človeštva – približno toliko kot krščanstvo v dveh tisočletjih. Sicer pa je marksizem v nekem pogledu samo nadaljevanje krščanstva. Kakor je namreč krščanstvo v svojih začetkih protest proti nacionalnemu in socialnemu zatiranju podjarmljenih narodov in razredov rimskega imperija, tako je marksizem protest proti nacionalnemu in socialnemu zatiranju sodobnega globalnega človeštva. Ne pozabimo, da je bilo prvotno krščanstvo s svojo zahtevo po ljubezni do bližnjega in skupni lastnini izrazito »komunistično«. Kot beremo v *Apostolskih delih*, tem novozaveznem spisu, ki najizčrpnije poroča o razmerah ob njegovem nastanku: »Vsi verniki so se družili in imeli vse skupno: prodajali so premoženje in imetje ter od tega delili vsem, kolikor je kdo potreboval« (Apd 2: 44).

Vrh tega marksizem krščanstvo ne samo nadaljuje, temveč ga izrazito presega. V človeku nameč ne vidi le božje stvaritve, temveč *ustvarjalca*. Zato protestira proti družbeni ureditvi, kjer produkt dela ne pripada delavcu samemu, temveč nekomu drugemu, in kjer mu postane njegovo delo sólo muka in prekletstvo: »Delo proizvaja prečudne stvari za bogatine, toda za delavca proizvaja pomanjkanje. Proizvaja palače, toda za delavca brloge. Proizvaja lepoto, toda za delavca pohabljenost ... Proizvaja duha, toda za delavca proizvaja bebavost, kretenstvo« (Marx-Engels I: 305). To sicer ne pomeni, da delavec ne bi smel delati za *druge*. Če namreč izhajamo iz zahteve po polnem udejanjenju posameznikovih sposobnosti in enako polni zadovoljivosti njegovih potreb, moramo namreč sprejeti tudi dejstvo, da se posameznikove sposobnosti ne ujemajo in se nikoli ne bodo v celoti ujemale z njegovimi potrebami. Saj temelji vsa človeška družba prav na *razlikah* med sposobnostmi in potrebami. Plemenitost, vzvišenost človeškega dela je namreč ravno v tem, da je delo za drugega. Toda v kapitalizmu delavec ne dela za tiste, ki ga potrebujejo in jih ljubi – temveč za nekoga, ki hladno, računarsko izkorišča svojo ekonomsko prednost. Ista računarska logika, isto načelo *daj-dam* botruje tudi zahtevi, da naj bi pripadlo vsakomur natanko toliko, kolikor proizvede. Tega »materinskega znamenja« kapitalizma se po Marxu tudi komunizem sprva ne bo mogel otresti, dokler ne bo končno uveljavil tistega vrhovnega načela: »Vsak po svojih sposobnostih, vsakomur po njegovih potrebah!« (Marx-Engels IV: 494) Šele tedaj bo lahko v polni meri uveljavil svojo ustvarjalnost. Ustvarjalen pa je človek po Marxu ne samo v odnosu do narave, temveč tudi v odnosu do družbe, v kateri živi. Družbene odnose lahko človek ustvarja – pa tudi popravlja in izboljšuje, kadar mu več ne ustrezajo.

Ustvarjalno dejanje, s katerim človek preobrazi družbene odnose, pa je seveda *revolucija*. Tudi kapitalizem sam je plod revolucij, s katerimi se je meščanstvo otreslo fevdalnih vezi in vzpostavilo novo družbeno obliko, slonečo na privatni lastnini in svobodni podjetniški iniciativi. Vendar je že sam razvoj kapitalizma prerasel svoje lastne okvire: *no-vega vina ni bilo več mogoče točiti v stare mebove*, kot ugotavlja že Sveto

pismo (Matej 9: 17). Zato je lahko Marx po vsej pravici pričakoval, da bo meščanskim revolucijam, s katerimi je Evropa in stopila v dobo kapitalizma, sledila nova, *proletarska* revolucija, kjer naj bi delavski razred razlastil lastnike kapitala in začel sam upravljati družbeno bogastvo. Pričakoval je lahko tudi, da se bo ta revolucija zgodila najprej v industrijsko razvitih deželah, kjer že obstaja zadostna akumulacija kapitala in dovolj številen, razvit in organiziran delavski razred. Tukaj pa se je nekoliko zmotil.

Marx obravnava kapitalizem že od vsega začetka kot *svetovni* ekonomski sistem, ki presega nacionalne okvire – celo kot prvi svetovni ekonomski sistem v zgodovini človeštva. Idejo *globalizacije*, ki se nam zdi dandanes tako moderna, srečamo namreč že pri Marxu. »Buržoazija z naglim izboljševanjem vseh produkcijskih orodij, z neskončno olajšanimi komunikacijami vleče v civilizacijo vse, tudi najbolj barbarske narode«, ugotavlja Marx v *Komunističnem manifestu*. »Cenenost njenega blaga je težka artilerija, s katero podira vse kitajske zidove do tal, s katero prisili h kapitulaciji najtrdnovratnejše sovraštvo barbarov do tujcev. Vse narode primora, da usvoje proukcijski način buržoazije, če nočejo propasti; primora jih, da pri samih sebi vpeljejo tako imenovano civilizacijo, tj., postanejo buržuji. Z eno besedo, ustvarja si svet po svoji podobi« (Marx-Engels II: 593). Zato se *Manifest* ne sklene brez razloga s pozivom: »*Proletarci vseh dežel, združite se!*« (prim. Makarovič 1997) Podobno kot je rimski imperij lahko obstajal edinole tako, da se je nenehno širil ter pri tem črpal nove in nove vire suženjske delovne sile, lahko tudi kapitalizem obstane edinole na osnovi nenehne *akumulacije*, ki jo črpa iz novih in novih virov. Razlika pa je seveda v tem, da je bil rimski imperij končno vendarle samo lokalna tvorba, medtem ko preprede kapitalistični trg celotno površje Zemlje ter neusmiljeno črpa tudi zaklade iz njenega osrčja. »Akumulirajte, akumulirajte! To je Mojzes in preroki!« (Marx 1986: 541) Toda kaj je pravzaprav *gonilo* te večne akumulacije? Pohlep? Toda odkod pohlep sam? Zakaj se kapitalist ne zadovolji z akumuliranim kapitalom, s katerim že tako ali tako nima več kaj početi, in akumulira še kar naprej? Psihologija nam tukaj ne pojasni ekonomije; nasprotno, šele ekonomija nam lahko pojasni psihologijo samo.

Pri tem nam ne zadošča več teorija *enostavne* reprodukcije kapitala, ki predpostavlja konstantna razmerja med količino kapitala, delovne sile in presežne vrednosti. Za pojasnitev nastanka in rasti deleža kapitala, za pojasnitev kapitalistične *akumulacije* potrebujemo teorijo *razširjene* reprodukcije. Proces enostavne reprodukcije obravnava Marx v prvem zvezku svojega *Kapitala*, proces razširjene pa v drugem in tretjem, vendar ne posebno prepričljivo. Izhaja namreč iz predpostavke kapitalizma kot *zaprtega*, samozadostnega sistema in se zato zaman sprašuje, odkod prihaja dodatni kapital. Za pojasnilo slednjega je očitno treba predpostaviti dodatno *povpraševanje*. Toda odkod naj bi to povpraševanje izhajalo? Tukaj dopolni Marxa *Rosa Luxemburg* (1871–1919). Kot ugotovi Rosa Luxemburg že v svoji doktorski disertaciji o industrijskem razvoju Poljske, ki jo zagovarja v Zürichu leta 1897, je bila industrializacija Poljske mogoča predvsem spričo *širitve* tržišča poljskih industrijskih izdelkov na vzhodna, ruska, še ne industrializirana območja. V svojem največjem delu, *Akumulaciji kapitala*, ki izide leta 1913, pa to spoznanje posploši ter ugotovi, da kapital prav zaradi širitve proizvodnje vse bolj izgublja možnosti za dobičkonosno prodajo svojih izdelkov na domačem trgu in se zato *mora* širiti na nova geografska območja, kjer kapitalistični način proizvodnje še ni uveljavljen. Kapitalizem sploh ne more obstajati, ne da bi se nenehno širil na nove produkcijske domene in v nove dežele. Zato v bistvu sploh ni *zaprt*, samozadosten sistem, temveč živi ravno od odnosov s *predkapitalističnimi* sistemi. Teorija kapitalizma, kot jo razvija Rosa Luxemburg, je zato nujno hkrati teorija kolonializma in kapitalističnega imperializma. Ki pa ga seveda ne gre zamenjevati s predkapitalističnim. Predkapitalistični imperiji temelje namreč predvsem na zasedbi velikih teritorijev, iz katerih nato črpajo družbeno bogastvo v center imperija – kapitalistični pa nasprotno na *prodaji* cenениh izdelkov, proizvedenih v centrih z visoko tehnologijo, v ekonomsko zaostalo periferijo, bogatenju na račun tehnološke zaostalosti periferije. Značilen primer je angleška tekstilna industrija, ki preplavi s svojimi izdelki indijski trg, uniči indijsko domačo obrt, povzroči obubožanje indijskega kmeta, obenem pa bogati z uvozom bombaža iz Indije. Velika Britanija je tako, ironično, »preplavila domovino bombaža s cenениm bombažnim blagom«, kakor je to formuliral

in tudi dokumentiral Marx v svojem lucidnem članku *Britansko gospodstvo v Indiji* (Marx-Engels III: 581ss.). Podobno *globalno* teorijo kapitalizma kot Rosa Luxemburg pa razvija tudi Ernest Everhard, glavni junak *Železne pete*, tega sijajnega futurističnega romana, ki ga je objavil Jack London že leta 1908 (London 1996: 77ss.), torej še pred njeno *Akumulacijo kapitala* in seveda prav tako še pred prvo svetovno vojno.

Kapitalistični imperializem deluje torej *centrifugalno* in ne več centripetalno, kot predkapitalistični. To pa seveda pomeni, da mora nujno prej ali slej trčiti ob prostorske in energetske *meje*, ki so pač načrtane z obsegom Zemljine površine ter količino energetskih virov, ki se skrivajo pod to površino. Če primerjamo akumulacijo kapitala z valovanjem tekočine v zaprti posodi, se mora val prej ali slej *odbiti* od stene posode, kar sproži po Newtonovem zakonu akcije in reakcije *nasprotno* valovanje. Zato najbrž ni naključje, da se kriza kapitalističnega sistema ne začne v središču kapitalizma, kakor je domneval Marx, temveč na njegovi periferiji – v deželah *svetovnega* proletariata, ki se upro središčem *svetovnega* kapitala. Prav tako ni naključje, da se kriza še zaostri, ko zadene ob novo, tokrat *končno* mejo – mejo planeta samega. Zato lahko danes dopolnimo teorijo Rose Luxemburg in Jacka Londona še z *ekološko* dimenzijo.

* * *

Z narodnoosvobodilnimi in protikolonialnimi upori se kapitalizem pravzaprav vrača k svojim začetkom. Videli smo namreč, da se ni začel z industrializacijo, temveč s *kolonizacijo* neevropskih dežel. Ni se začel z izkoriščanjem industrijskega delavca, temveč z izkoriščanjem kolonij. Kakor je kolonializem začetek kapitalizma, je zato tudi proletarska revolucija, kot njegova negacija, sprva hkrati *antikolonialna*. Protikolonialni in protikapitalistični, nacionalni in socialni upor sta tukaj uspešna ravno zato, ker nastopata *združeno*. Vendar revolucija ne reši problema *ekonomske* zaostalosti. Družbena preobrazba je namreč nemogoča brez ekonomskega napredka – zato se Marx po pravici sprašuje, ali lahko ekonomsko zaostala družba direktno preide v komunizem, ne da bi

šla prej pod »kavdinski jarem« kapitalizma (Marx-Engels V: 137). Kapitalizem sam pa predpostavlja *prvobitno akumulacijo kapitala*. Da bi družbeno bogastvo sploh lahko začelo delovati kot kapital, se mora najprej *nakopičiti* v zadostni meri, podobno kot je vodnemu toku najprej potrebna neka *vzpetina*, da lahko teče v dolino. Prvobitna akumulacija kapitala pa ne poteka nikjer in nikoli in najbrž tudi ne more potekati brez *ekspropriacije* – ki jo običajno spremlja tudi nasilje. V elizabetinski Angliji bogatijo fevdalci z volnarstvom, kar zahteva ograjevanje (*enclosure*) srenjske zemlje, spreminjanje kmetijskih zemljišč v pašnike ter izganjanje kmetov z njihove zemlje, s čimer se grofje preobražajo v kapitaliste, kmetje pa v berače. Drug pomemben vir akumulacije kapitala je konfiskacija cerkvenih posestev, pri čemer pride protestantska verska reforma še kako prav. Pri verski reformaciji, ki je razklala Evropo na protestantski Sever in katoliški Jug, v bistvu namreč sploh ni šlo za kakršne prav visoke ideale. V temelju je fevdalce pač mikalo *razlastnitvenje* cerkvenih posestev. V Angliji in drugod na severu jim je to tudi uspelo in dalo s tem prvi zagon razvoju kapitalizma, na jugu pa ne. Poleg teh *notranjih* virov akumulacije pa razpolaga Anglija še z zunanjimi, saj bogati z naropanim bogastvom iz kolonij. Zmaga v pomorski bitki nad špansko Armado leta 1588 zagotovi Angliji vrh tega prevlado nad svetovnimi morji. Nasprotno pa je ekonomsko zaostala in vrh tega še od vojne opustošena ZSSR glede akumulacije v mnogo manj ugodnem, naravnost obupnem položaju. Revolucionarna oblast si tukaj ne more pomagati drugače kot tako, kot da skoncentrira vso ekonomsko in politično moč v rokah Partije – ter jo seveda uporablja, po dobrem starem zgledu elizabetinske Anglije, za razlašcanje kmetov in Cerkve. Marxova teorija *postkapitalizma* s tem cepi na *predkapitalistično* osnovo, kar zadevo seveda neizmerno zakomplicira.

Priznati je treba sicer, da je bila boljševiska partija v svojem prizadevanju po akumulaciji kapitala kar uspešna, kljub Stalinovim norostim in okrutnostim. Iz zaostale, zaspane oblomovske dežele brezdelnih *pomješčikov* in nepismenih mužikov se oblikuje industrijska velesila, ki malo pozneje uspešno zaustavi, čeprav s strahotnimi žrtvami, celo nacistično mehanizirano zver. Toda s koncentracijo ekonomske in politične moči

si partija podvrže tudi *proletariat* – prav tisti proletariat, ki naj bi z revolucijo prišel na oblast. S tem izgubi proletariat še celo tisto vlogo, ki si jo je izbral že v kapitalizmu. Poleg trga *kapitala* obstaja namreč v kapitalistični ekonomiji tudi trg *delovne sile*. Če je orožje lastnika kapitala zmanjševanje ponudbe delovnih mest in metanje delavcev na cesto, je orožje delavca nasprotno zmanjševanje ponudbe *dela*, se pravi *štrajk*. Delavski pritisk prispeva tako k zviševanju mezd – s tem pa skrbi hkrati za vzdrževanje kupne moči prebivalstva. Prav slednja pa je ključnega pomena tudi za vzdrževanja kapitala samega, saj bogati ta ravno s prodajo. Kjer ni kupcev, ni profita. Pa ne samo to. Kot opozarja Marx v *Bedi filozofije*, sledi v sodobnih družbah slehernemu štrajku val tehnoloških *inovacij*, ki naj zmanjšajo potrebe po delavcih (Marx-Engels II: 533). Delavski pritisk torej ne ruši kapitalističnega družbenega reda, kot običajno mislimo, temveč ga nasprotno vzdržuje. »Razredni boj ni bil grobar kapitalizma, temveč njegov rešitelj« (Burawoy 1979: 195).

Nasprotno pa se v komunizmu diktatura proletariata sprevrže v diktaturo *nad* proletariatom. Iz te *politične* deformacije pa izhaja tudi *ekonomska* stagnacija. Komunizem torej ni propadel zato, ker je bil komunizem, temveč nasprotno ravno zaradi tega, ker v resnici sploh ni bil nikakršen komunizem, temveč preprosto državni – *kapitalizem*.

* * *

Komunizem ni propadel samo materialno. Še prej je propadel *duhovno*. To smo lahko videli tudi pri nas v Sloveniji in Jugoslaviji na lastne oči. Videli smo, kako so naši partijci in partijski funkcionarji z različnimi *pidi* in *skladi* in podobnimi sleparijami v hipu razgrabili družbeno premoženje, iščoč novih in novih »poslovnih priložnosti«, novih in novih načinov, kako čisto po kapitalistično opetnajstati svojega bližnjega in obogateti na njegov račun. Vse ponigliavosti kapitalizma, ki smo jih imeli dotistihmal samo za komunistično propagando, so se začele sedaj prostodušno razkazovati kot nekaj samoumevnega, kot najnovejša moda, ki se pač »nosi«. Mi pa smo se temu samo čudili. Od presenečenja smo komajda prišli do sape.

To je trpelo kar nekaj let. Pred volitvami leta 2004, po dolgoletni vladavini te malopridne družčine, ki nas je neprestano presenečala tako s svojimi škandali, kot tudi s svojo neverjetno sposobnostjo onemogočanja sodišč, smo zato mnogi napeto pričakovali politični in družbeni preobrat. Spomnim se še navdušenih aplavzov, s katerimi smo takrat spremljali domala vsak stavek v uvodnem govoru mojega dragega kolega in prijatelja *Tineta Hribarja* na *Zboru za republiko* v Cankarjevem domu. Hribar je ožigosal sodobni »neoliberalizem«, ki zlorablja veliko idejo svobode za opravičevanje egoizma in pridobitništva ter zaničevanje človekovega dostojanstva, kot *vulgo-liberalizem*. Toda kako zelo se je takrat motil ta sicer tako bistroumni filozof – in kako zelo smo se motili mi vsi, ki smo mu aplavdirali! V svojem naivnem poštenju namreč ni mogel slutiti, da je v resnici samo orodje v rokah prav takih vulgo-liberalcev, proti kakršnim je protestiral – samo slepilo v spopadu med enimi in drugimi vulgo-liberalci.

Čeprav bi se nam lahko, če bi razmišljali malce manj navdušeno in malce bolj trezno, posvetilo vsaj takrat, ko se je na govorniškem odru pojavil nekakšen zajeten mladenič z elegantno bradico in ogorčeno protestiral proti *krivici*, ki da se danes dogaja premožnim, ker morajo plačevati višje davke kot revni. Omenjeni gospodič sicer ni zanikal, da so v družbi nekateri bogati, drugi pa revni – vendar naj bi bilo to po njegovem čisto v redu in predvsem *v interesu ekonomije*. V interesu ekonomije naj bi bilo, da žive nekateri na račun nekaterih drugih. Enaki davki vsekakor – enako imetje pač ne. Bil pa je ta mladenič vseeno neverjetno uvideven in je priznal, da mora družba poskrbeti tudi za revne. Kar pa naj bi po njegovem sploh ne bila stvar ekonomije, temveč *sociale*. Najprej se bomo pač po ekonomistično pošteno nabasali s krvavicami in kislim zeljem, potem pa si za poobedeck, za humanistični posladek zadovoljno kolcajoč privoščili še ščepec *sociale*. Baj je dobra za prebavo.

Rekel bo seveda kdo, da je bil naš govorec končno ekonomist in je zato razmišljal pač ekonomistično. Toda naš spoštovani doktor ekonomije, ki je menda celo študiral na Harvardu, nam je s svojim duhovičenjem

zgovorno dokazal prav to, da ne obvlada niti ekonomije same. Ločevanje ekonomije od sociale je namreč prav z vidika ekonomije same vnebovpijoča neumnost. Kapital je prav zaradi svoje nenehne rasti vse bolj odvisen od potrošnikov, od kupne moči prebivalstva – to pa je mogoče vzdrževati v ekonomsko naprednih državah predvsem z vzpostavitvijo *socialne države*, ki skrbi za razvoj javnega zdravstva, šolstva in drugih družbenih dejavnosti. Ne nazadnje pa je od zdravja in izobrazbe delavcev, se pravi od zdravstva in šolstva odvisna tudi njihova produktivnost delavcev. Napaja pa se socialna država seveda iz *davkov* – iz prav tistih davkov, pred katerimi bi naš tako zelo humano čuteči ekonomist rad obvaroval nesrečnega kapitalista.

Godlja vulgarnega liberalizma in krščanske milosrčnosti, ki smo jo lahko občudovali pri tem učencu svetega Mateja Cestninarja, zaščitnika rokomavhov, ni bila samo tako slaboumna in tako težko prebavljiva, temveč vrh tega še v tolikšnem kontrastu z uvodnim Hribarjevim govorom, da se mi je zdela takrat samo nekakšno po nesreči podtaknjeno kukavičje jajce, ki ga bodo modri možje na Zboru za republiko že še pravočasno spregledali, preden se bo razpočilo. Zmota. V resnici je bil namreč prav ta učenec svetega Mateja Cestninarja glasnik nove *uradne* politike. Nesrečni Tine Hribar je poskrbel samo za dekoracijo – vsebina je bila drugače. Že kar prve dni po volivni zmagi nove vladajoče ekipe nas je namreč s prvih strani časnikov pozdravilo srce trgajoče ihtenje o neusmiljenih *davkih*, s katerimi da država pesti naše milijonarje, te najbolj zveste, najbolj ustvarjalne sinove naše domovine, tako da se morajo odreči lastni rodni grudi in zateči nekam na Kajmanske otoke! In to presunljivo ihtenje se ni trgalo morda iz prsi kakšnega zaostalega zmedenca ali vaške tercijalke, temveč iz prsi samega *ministra za finance*, ki je bil takrat, kot ste najbrž že uganili, obenem predsednik najbolj *krščanske* politične stranke na Slovenskem. Kar nam je ponujal oni učenec svetega Mateja Cestninarja samo kot *teorijo*, je tukaj postalo *praksa*. Beseda je postala meso. Pa tudi sicer se je obnašal ta naš ljubki, lepo okrogli minister nekam nenavadno. Človek bi namreč pričakoval, da bo skušal dobiti v državno blagajno čimveč denarja; ta naš minister pa se je nasprotno neprestano hvalil, kako zelo da je državi pod njegovim

vodstvom uspelo zmanjšati »splošno porabo« – se pravi sredstva za šolstvo, zdravstvo, socialo in vse drugo, čemur je država pravzaprav namenjena. Tista njegova država se je namreč neprestano posipala s pepelom in zatrjevala, kako »slab gospodar« da je: družbeno premoženje da je treba zatorej čimprej razprodati na levo in desno – vsem, ki so ga voljni kupiti in imajo denar. Tako je država združila prijetno s koristnim, saj se je znebila naloge, ki bi jo morala opravljati – obenem pa zagotovila posle tajkunom. Ameriko Amerikancem, posel poslovnežem! *Fiat business, pereat mundus!* »Moderna državna oblast je le odbor, ki opravlja skupnostne posle vsega buržoaznega razreda«, je zapisal Marx v *Komunističnem manifestu* (Marx-Engels II: 591). To je videti sicer kot karikatura – toda naši državni oblasti je očitno uspelo, da je postala svoja lastna karikatura.

* * *

Danes živimo, če tega morda še niste opazili, v obdobju *svetovne* krize kapitalizma. Kriza se namreč seli sedaj s periferije v samo središče kapitalizma samega. Sedaj namreč ne gre več samo za ekonomski prepad med Veliko Britanijo in Indijo, med Severno in Južno Ameriko, med Evropo in njenimi kolonijami – temveč za prepad, ki se vse bolj pogloblja v Evropi sami, za prepad med kapitalsko bogatim Severom in vse bolj zadolženim Jugom. Pod pritiskom odplačevanja dolgov Jug vse manj investira in zato vse manj proizvaja, povečuje se brezposelnost in razgrajuje socialna država. Na žrtveniku kapitala krvavi največje, nena-domestljivo bogastvo Juga – njegov neizrabljeni *človeški* kapital. Kapital pa od tega krvavečega telesa še vedno sebično terja svoj shylockovski kos mesa, ki se vrh tega z obrestmi še neprestano povečuje. In nikar ne recite, da ravna nespametno, da s tem uničuje lastno substanco, od katere živi. Sebično vsekakor, nespametno pa nikakor. Grčija je danes finančno na tleh – toda v trgovini lahko za majhen denar še vedno dobiš čudovite, slastne in sočne grške pomaranče. Saj v tem je ravno *catch*. Dolžnika je treba najprej *zlomiti*, ga pripraviti do tega, da nam bo pripravljen za smešno ceno razprodati svoje premoženje, svoja podjetja in svojo infrastrukturo, ceste in železnice ter informacijski sistem,

svoja naravna bogastva in končno še svojo zemljo. Odpravi naj socialno državo, zniža naj mezde in cene zemljišč ter tako ustvari »ugodno poslovno okolje«. Nato pa naj nas na kolenih prosi za novo posojilo, za drobec ugrabljenega bogastva. Ki pa mu ga bomo zato seveda še tem bolj mastno zaračunali. Kapital se tako vrača k svojim predkapitalističnim vzorom in izvorom – k *oderuštvu*. S tem pa se vrača tudi k predkapitalističnim družbenim strukturam – k fevdalizmu in sužnjelastništvu. Najvišja stopnja kapitalizma je *suženjstvo*.

Priznati je treba sicer, da je kapitalizem iznašel nadvse pomemben mehanizem *ekonomske rasti*, kar je omogočilo ne le porast materialnega blagostanja, temveč tudi duhovno obogatitev človeštva, ki nima para v vsej svetovni zgodovini. Toda polagoma postaja njegovo slepo sledenje kategoričnemu imperativu profita vse resnejša zavora nadaljnjega razvoja, povzroča vse večje ekonomske, politične in moralne krize. Mednarodne primerjave kažejo namreč povsem nedvoumno, da se družbeno blagostanje – ki se izraža tako objektivno, na primer v trajanju življenja, telesnem in duševnem zdravju, nizki stopnji kriminala in visoki stopnji ustvarjalnosti, kot tudi subjektivno, v osebnem zadovoljstvu z življenjem – intenzivno povečuje vzporedno z ekonomsko rastjo samo do neke kritične točke (pri povprečnem BDP okrog 20–25.000 \$ na prebivalca), nakar postaja zveza vse šibkejša, nična ali celo negativna (Jackson 2009). Odločilni dejavnik družbenega blagostanja postane sedaj stopnja materialne *enakosti* (Wilkinson, Pickett 2009, 2012). Pa tudi ljudje sami se v teh deželah večinsko zavzemajo za povečanje družbene enakosti. Po podatkih mednarodne raziskave iz leta 1992 je bilo takrat kar 86 % anketiranih Slovencev in Slovenk prepričanih, da je stopnja materialne neenakosti v Sloveniji *previsoka*. Med skupno sedemnajstimi ekonomsko razmeroma visoko razvitimi državami, kjer je bila izvedena anketa, ni bilo niti ene, kjer ne bi izjavila več kot polovica anketiranih, da je stopnja materialne neenakosti v njihovi državi *previsoka*. Na Švedskem je bilo sicer tega mnenja »samo« 59,5 % – toda na Švedskem je tudi *dejanska* stopnja neenakosti razmeroma nizka (Sági 1999: 145). Če bi anketirali prebivalstvo ekonomsko manj razvitih držav, kjer je neenakost praviloma mnogo višja, pa bi dobili najbrž še

mного bolj zgovorne rezultate. Delno pa ima naš učenec Mateja Cestinarja seveda prav. Tisti, ki danes *posedujejo* večino družbenega bogastva in so pač vajeni živeti na tuj račun, se namreč temu bogastvu ne bodo kar zlepa odpovedali. Treba jim ga bo torej *vzeti*.

Revolucija torej? Vendar se tukaj znova pojavi naš modrec in nas jame podučevati, da je danes doba revolucij minila, saj je minila doba industrializacije – s tem pa da vse bolj upada tudi številnost klasičnega proletariata, ki nosi kombinezon in dela za tekočim trakom. Spet zmeta. Treba je namreč misliti *logično*, ne pa čutno-naivno. Podobno kot Angleža ne opredeljuje dejstvo, da nosi smoking, cilinder in marelo ter igra kriket, tudi proletarca ne določa njegov kombinezon in delo za tekočim trakom. Proletarca določa dejstvo, da daje svojo delovno silo v najem lastniku kapitala ter prejema v zameno mezdo. Tako široko je opredelil proletarca že Marx. Že na drugi strani *Komunističnega manifesta* namreč beremo, kako buržoazija proletarizira tudi umskega delavca: »Zdravnika, pravnika, duhovna, pesnika je spremenila v svoje plačane mezdne delavce« (Marx-Engels II: 591). V tem širokem, edino smiselnem pomenu pa je svetovni proletariat dandanes *številnejši* kot kdajkoli poprej.

Ljudje, ki se preživljajo z mezdanim delom, tvorijo danes pretežno večino človeštva – in njihova številnost se povečuje iz leta v leto. Chris Harman govori v svojem monumentalnem pregledu zgodovine človeštva že kar naravnost o »univerzalnem« delavskem razredu. Samo v Južni Koreji je bilo v osemdesetih letih prejšnjega stoletja več mezdnih delavcev, kot pa jih je bilo v času Marxa in Engelsa po vsem svetu (Harman 2008: 614–5). Ta univerzalni proletariat se postavlja nasproti univerzalnemu *kapitalu*, brez katerega sicer ne more obstajati, mu je pa hkrati po svojih interesih diametralno nasproten. Na eni strani lastniki *stvari*, s katerimi obvladujejo druge ljudi, na drugi *ljudje sami*. Pri čemer je v bistvu *vseeno*, ali je lastnik tistih stvari, ki delujejo kot kapital, zasebnik, država ali korporacija. Še posebej pa je v tem okviru pomemben proces *intelektualizacije* proletariata. Vse revolucije se namreč porode v glavah in se prav v tem pogledu bistveno razlikujejo od gole puntarije. Revolucije ne določa kričanje po ulicah,

ni razbijanje šip ali barikade. Njena temeljna predpostavka je neko čisto določeno *razumevanje* ekonomije in politike. Prav to pa velja tudi za *nova družbena gibanja* – delavska, študentska, feministična, pacifistična, protikolonialna, protirasistična, ekološka. Pomemben signal nam je lahko že leto 1968, začetek študentskih uporov, ki izbruhnejo najprej v ZDA, nato pa skoraj po vsem svetu, kot protest mladih intelektualcev proti služenju kapitalu in njegovim profitom. Podobno kot pri obeh svetovnih vojnah gre tudi tukaj za *svetovno* gibanje, ki zajame tako dežele klasičnega kapitalizma kot tudi komunistične dežele, tako ekonomsko razviti sever kot tudi nerazviti jug. Hkrati pa je tendenca tega gibanja diametralno nasprotna kot pri obeh svetovnih vojnah – kajti tukaj ne gre za nadvlado nad nasprotnikom, temveč za odpor proti *sleherni* nadvladi. Zanimiva pa je tudi simbolika letnic. Prva svetovna vojna izbruhne leta 1914, druga leta 1941, 27 let pozneje. Natanko 27 let po izbruhu druge svetovne vojne, leta 1968, pa izbruhnejo v Berkeleyu študentski nemiri, ki so med drugim tudi *protest* proti ameriški kolonialni vojni v Vietnamu. Pregled podobnih civilnih protestov proti oblastem, do katerih je prišlo v novejšem času po vsem svetu, pa zgovorno kaže, da so taki protesti kar pogosto tudi uspešni (Chenoweth, Stephan 2011).

Intelektualizacija proletariata je torej vse prej kot nenevarna. Intelekt namreč ne pomeni samo kritike te ali one oblasti, temveč *načelno* kritiko (ob)lastniškega odnosa do sveta in človeka. Spoznati se pravi *priznati*, da tisto, kar smo spoznali, ni naša lastna izmišljotina ali samo sredstvo za zadovoljitev naših potreb; da obstaja samo po sebi, neodvisno od nas samih. Da skratka ni naša neomejena *lastnina*, s katero lahko počnemo vse, karkoli se nam zljubi. Iz tega pa izhaja tudi *odgovornost*. Čim globlje je naše spoznanje, tem očitnejše nam postajajo namreč tudi možne posledice našega ravnanja. Intelektualizacija proletariata, kot *univerzalnega* družbenega razreda, pomeni zato vse glasnejšo *vest* družbe. Seveda pa si pred to vestjo (ob)lastnik zatiska ušesa z obema rokama. In rušilne moči tega strahu ne gre podcenjevati. Naj o tem spregovori slovenski primer izničenja *sistema odkrivanja talentov*, ki ga bomo obravnavali v naslednjem poglavju.